

ELS FONTANET: TRADICIÓ I CANVIS EN LA VITRALLERIA DEL DARRER GÒTIC

SÍLVIA CAÑELLAS

Tot i que posar límits a qualsevol estil artístic és simplement una forma d'entendre'ns, de fer caselles on poder encabir les nostres investigacions, possiblement parlar de la vitralleria del darrer gòtic aplicant aquest terme als Fontanet, pugui semblar una veritable temeritat, si no ja un solemne error. Però no ho seria menys situar-los i parlar-ne dins la vitralleria del Renaixement, l'existència de la qual a casa nostra és més difícil de demostrar que la continuïtat de la tradició gòtica fins al segle XIX o més enllà.

Entre els s. XV i XVI, els canvis tècnics en la vitralleria se succeïren: aparegué la filadora mecànica que portà a una major regularitat en l'estirada del plom, s'utilitzà el diamant per tallar el vidre que substituïa el tallat per ferro calent, aparegué la sanguina vitrificable i nous tipus d'esmalts, les grisalles es diversificaren, el vidre placat es generalitzà totalment i, per tant, els matisos en les coloracions foren més amplis, i s'utilitzà també més el gravat. Els vidres foren de mides més grans.

Alhora que la tècnica es perfeccionà, els gustos canviaren cap una coloració més tímida i menys original. Les noves formes s'anaren introduint: elements arquitectònics clàssics, figures idealitzades, volum, perspectiva. A Itàlia primer, i després també a altres punts d'Europa, els dibuixos començaren a complir les normes acadèmiques i la perspectiva es perfeccionà, grans composicions en escenes trencaven les estructures gòtiques, les decoracions es feren més riques i les vidrieres esdevingueren quadres transparents enlloc de mosaics de vidres de colors.

A casa nostra, els Fontanet, que iniciaren les seves obres al darrer quart del s. XV dins un estil que en pintura podríem catalogar com a naturalisme flamenc, es convertiren en els introductors a la vitralleria catalana dels elements clàssics. Això es produí de forma paral·lela a com ho feren a Castella els vitrallers de Bur-

gos, o com a altres punts d'Europa en les mateixes dates. Tot això, però, sense deslliurar-se mai d'algunes de les estructures que imposaven els espais gòtics, amb massa pes per a una tècnica que precisament tenia el seu suport conceptual en teories medievals.

El taller dels Fontanet

Són molts els documents que sobre els Fontanet han anat sortint a la llum. Ells ens mostren una nissaga catalana que treballà durant més d'un segle per gran part de la nostra geografia.¹

La gran majoria dels mestres de vidrieres que treballaren a Catalunya durant els segles XIV i XV foren d'origen forà, bàsicament francesos i ale-

1. La primera referència documental de Gil Fontanet l'aportà Pau PIFERRER (*Recuerdos y bellezas de España. Obra destinada para dar a conocer sus monumentos, antigüedades, paisajes, etc. Principado de Cataluña*, Barcelona, Imprenta de Joaquín Verdaguier, 1839, p. 59-60), la de Jaume, Josep PUIGGARI («Noticia de algunos artistas inéditos de la Edad Media y del Renacimiento», a *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras*, vol. III, Barcelona, 1880, p. 297-299); des de principis d'aquest segle han anat sortint diverses notícies, destaquem els textos de Josep MAS («Notes sobre antics pintors a Catalunya (1151-1738)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, vol. VI, Barcelona, 1911-1912, p. 258, 316-318, 436-437), Josep GUDIOL («De vidrieres i vidriers catalans», *Pàgina Artística de la Veu de Catalunya*, núm. 480 i 486, Barcelona, 1919), Sanç CAPDEVILA (*La Seu de Tarragona. Notes històriques sobre la construcció, el tresor, els artistes, els capitulars*, Barcelona, Biblioteca Balmes, 1935, p. 72-73), Frederic-Pau VERRIÉ («La iglesia de los Santos Justo y Pastor», a *Barcelona històrica i monumental*, Barcelona, Aima, 1944, p. 39), Josep Maria MADURELL («Pedro Nunyes y Enrique Fernandes, pintores de retablos. (Notas para la historia de la pintura catalana de la primera mitad del siglo XVI)», Barcelona, 1944, *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. II-1 [gener 1944], p. 8; vol. II-2 [abril 1944], p. 36-37, 70-71 i vol. II-3 [juliol 1944], p. 13-21, 46, 56; i «Miscel·lània de notes històriques del Monestir de Valldonzella», a *Estudis cistercencs. Germanat de Valldonzella*, Barcelona, 1976, p. 72), Joan AINAUD («Ars Hispaniae. Historia del arte hispánico», vol. X: *Cerámica y vidrio*, Madrid, Ed. Plus Ultra, 1952, p. 394 i «Els vitralls de la Catedral de Girona», Barcelona, IEC, CVMA, Espanya 7, Catalunya 2, 1987, p. 24, 41), Agustí DURAN (*Barcelona i la seva història*, Barcelona, Ed. Curial, 1973 [Documents de Cultura; vol. 2], p. 403-404, vol. 3, p. 252-253 i *Llibre de Cervera*, Barcelona, Ed. Curial, 1977 [Documents de Cultura Catalana; núm. 15], p. 151), Gabriel ALONSO (*Los maestros de «La Seu Vella de Lleida» y sus colaboradores. Con notas documentales para la historia de Lérida*. Lleida, IE Ilerdenses, CSIC, 1976, p. 179, 182, 194, 198, 240), Jaume MARQUÈS («Els vitralls de la Seu de Girona», *Revista de Girona*, núm. 97, Girona, 1981, p. 272.), Isabel COMPANYS («Catedral de Tarragona. Introducció. Documentació», a Joan AINAUD, Joan VILA-GRAU, Joana VIRGILI, et al., *Els vitralls del Monestir de Santes Creus i la Catedral de Tarragona*, Barcelona, IEC, CVMA, Espanya 8, Catalunya 3, 1992, p. 187, 212-213), Sílvia CAÑELLAS (*Aproximació a l'estudi de les vidrieres de la Catedral de Barcelona: des de les primeres manifestacions a la conclusió del cimbori*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1993 [Col·lecció de Tesis Doctorals Microfíxades; núm. 1804], p. 126-179, 534-635).

manys.² Els Fontanet, en canvi, tenen un clar origen català. Gil és fill de Joan Fontanet, un sastre d'Ivorra (Segarra) casat amb Violant. Jaume procedeix també de l'esmentada població i l'hem de suposar germà petit de Gil. El segon dels Jaume és fill del seu homònim.³

Coneixem altres fets familiars dels Fontanet: Gil es casà l'any 1484 amb Antònia Requesens, i la dona de Jaume Fontanet fill apareix en els documents amb el nom d'Elisabet. La filla d'Elisabet i Jaume rebé el mateix nom que la seva mare i es casà amb l'apotecari Antoni Margarola (fill de Joan i d'Antònia). Sembla que Elisabet era també el nom de la muller del primer dels Jaume Fontanet.⁴

Els Fontanet tenien un dels tallers més requerits de principis del s. XVI, i les seves feines documentades s'estenen des del 1472 fins al 1581.⁵

Amb les dades documentals que d'ells tenim, podem intentar veure com s'estructurà, al llarg d'aquests cent anys, la direcció del taller.⁶ Gil, el més gran dels Fontanet, començaria a treballar reparant i netejant vidrieres a la catedral de Barcelona a finals dels anys setanta, o potser abans a la de Girona.⁷ De mica en mica, aniria aconseguint un cert prestigi, i entre el 1480 i el 1490 començarien a encarregar-li obres de nova realització. Això seria primer a Cervera, després al monestir de Valldonzella i a la Seu de Lleida i finalment a la seu de Barcelona, on realitzaria, entre altres feines, la vidriera del *Noli me tangere*, la seva obra més

2. És interessant, per a aquests aspectes, l'article d'Ainaud «Maîtres français en Catalogne aux XIV et XV siècle», a *Les Vitraux de Narbonne. L'essor du vitrail gothique dans le Sud de l'Europe*, Narbonne, Ville de Narbonne, 1992, p. 123-127.

3. En un document de 1505 s'expliquen dades sobre els pares de Gil Fontanet (AHPB Antoni Benet Joan, Manual 10, 1504-1506, llig. 4: 9-2-1506). Savari Desmasues perdona l'any 1498 unes ofenses fetes per Jaume Fontanet i s'esmenta la seva procedència (AHPB Antoni Benet Joan, Manual 4, 1498, llig. 11: 3-III-1498). Jaume Fontanet fill ven l'any 1550 part de l'heretat d'Ivorra com hereu universal del difunt Jaume Fontanet, pare seu (AHPB Francisco Solsona, Manual 23, 1550, llig. 8: 27-III-1550, manual i full solt).

4. Els capítols matrimonials de Gil es troben a l'AHPB Galceran Balaguer, Manual 14, 1484, llig. 15, f. 84 v., 85 i 86 r.: 17-XI-1484. Si Jaume Fontanet pare és mort l'any 1550 (vegeu nota anterior), el document de dos anys després sobre el casament d'Elisabet Fontaneta, filla de Jaume Fontanet, es refereix al fill. En ell s'explica que la seva muller es diu Elisabet (AHPB Francesc Solsona, Manual de Capítols Matrimonials, 1547-1560, llig. 4: 3-XII-1552). Elisabet és també el nom amb el qual és esmentada la dona del Jaume Fontanet que contracta la vidriera de les sibil·les de la catedral de Girona. Vegeu Marquès (*op. cit.*, 1981, p. 172) o Ainaud (*op. cit.*, 1987, p. 41).

5. La següent nissaga important de mestres de vidrieres que s'establirà a terres catalanes serà la dels Francesc Saladriga, que treballen també a molts indrets des de 1679 a 1785. Les dates extremes corresponen a la seu de Barcelona.

6. Vegeu al final d'aquest article el «Resum de les dades conegudes de Gil Fontanet».

7. Si considerem el Gili Joan de Girona (AINAUD, *op. cit.*, 1987 p. 40) assimilat a Gil Fontanet, tal com sembla deduir-se dels documents de l'ACB (ACB, Llibre de l'Obra, 1485-1487, f. 103).

coneguda.⁸ El capítol de Barcelona diposità en Gil la seva confiança l'any 1494 iniciant els acords de neteja i reparació de les vidrieres, que es continuarien amb el taller dels Fontanet de forma gairebé ininterrompuda fins al 1550.

Gil treballaria des de principis de segle bàsicament a Barcelona, amb alguns petits desplaçaments (Cervera [1508] Lleida [1512], Girona [1527]). L'any 1497 Jaume estaria treballant a Lleida, però immediatament aniria a Barcelona on col·laboraria amb Gil. En l'entretant Jaume feia també feines com a pintor i daurador.⁹

El primer contracte que tenim realitzat per Jaume data de 1509, i seria de nou a Lleida. Els següents són ja els de les vidrieres dels quatre evangelistes i dels tres Reis i les quatre sibil·les de la seu de Barcelona, en la primera de les quals col·laboraria també Gil Fontanet. Els anys següents Gil començà a treballar a l'església del monestir de Pedralbes, mentre Jaume ho féu a Girona (vidriera de les sibil·les). Tornà després Jaume a Barcelona per treballar com a pintor i per fer, entre d'altres, les vidrieres de l'església dels Sants Just i Pastor.

Gil desapareix dels documents a partir de 1527 coincidint amb l'aparició de Jaume en els acords de reparació de les seus de Tarragona i Barcelona. Aquest ja s'havia fet càrrec anteriorment dels pactes de Girona. Jaume Fontanet pare treballà algun temps a Barcelona i a Molins de Rei.¹⁰

L'any 1527 apareix Jaume Fontanet fill en alguns documents de Barcelona i podria col·laborar amb el seu pare fins a l'any 1538.¹¹ Sembla que abans d'a-

8. Gudiol (*op. cit.*, núm. 480, 1919) diu que Gil Fontanet contractà la rosassa de l'església principal de Cervera l'any 1483, però no fa referència a cap document, sinó només a una anotació de mossèn Pinós; Duran (*op. cit.*, 1977, p. 147-152) no esmenta per a res aquest fet. Ens queda, així, el dubte de la constatació d'aquesta dada. Les altres es troben bàsicament als treballs ja esmentats de Madurell i el primer en parlar del *Noli me tangere* fou, com ja s'ha dit, Piferrer (*op. cit.*, 1838, p. 59-60).

9. Un clar exemple de l'estreta relació dels dos mestres que fa suposar l'existència d'un sol taller, tot i que alguns cops contractaven obres de forma independent, es troba en el fet que pel juny de 1517 sigui Jaume, i no Gil, qui cobri el salari de la seu de Barcelona com a mestre de vidrieres i que pel Nadal de 1518 al Llibre de l'Obra s'annoti que cobra Jaume i als Albarans sigui Gil qui signi (ACB, Llibre de l'Obra, 1517-1519, f. 74 i Albarans de l'Obra, 1517-1519, f. 4). Potser Gil estava ocupat a Pedralbes i deixà al seu germà les responsabilitats menors de les reparacions de la seu. Cal constatar també la continuïtat (nota següent) que es produeix amb la successió el 1527-1528 en els acords de la mateixa seu.

10. Gil deixa de cobrar el seu salari de la seu de Barcelona pel Nadal de 1527 i Jaume cobra el juny següent els dos sexennis que es deuen al taller (ACB, Llibre de l'Obra, 1527-1529, f. 55 i Albarans de l'Obra, 1527-1529, f. 40). Cal suposar que Gil és mort, o massa malalt o vell per seguir al front del taller.

11. Jaume Fontanet fill escriu en diverses ocasions, entre 1528 i 1538, els albarans del seu pare per a la seu de Barcelona i ens explica que ho fa per ordre d'aquell perquè no sap escriure.

questa data havia treballat també en el taller de Nicolau de Credensa¹² i que fou en aquest moment que es féu càrrec de la direcció del taller.¹³

Jaume Fontanet fill no ens ha deixat cap obra conservada, però d'ell tenim un munt de documents que ens expliquen que al taller treballava en pintura i daurats, reparava vidrieres, tenia acords de neteja i reparació amb la seu de Barcelona i el convent dels Framenors de Barcelona, i que realitza també una quinzena d'obres de creació per a diverses esglésies.

El màxim volum d'obres noves es produí en els anys cinquanta, quan es trencaren els acords amb la seu de Barcelona. És força probable que l'esmentat trencament fos degut a les constants absències del mestre, que estaria ocupat en altres feines i viatjaria sovint a Vic i a Lloret de Mar i, en alguna ocasió, també a Girona.

Les últimes feines documentades de Jaume daten de 1575 i són per a l'església de Sant Sebastià de Barcelona. Dos anys després fou sepultat al claustre de la catedral d'aquesta mateixa ciutat. Amb la mort de Jaume, sense descendència masculina, el taller no desaparegué sinó que continuà sota la direcció de la seva vídua Elisabet Fontaneta ajudada, entre d'altres, pel seu criat Pau Forcada. Apareixen aquests cobrant diverses partides a la casa de la ciutat de Barcelona i a l'església de Santa Maria del Pi de la mateixa ciutat, i posteriorment al convent de Santa Caterina. La vídua era morta ja l'any 1587.¹⁴

En un segle de realitzacions, el taller Fontanet treballà per a moltes institucions tant civils com eclesiàstiques, sobretot per a aquestes últimes. Entre els

12. Segons un document datat el 26 de maig de 1538, Jaume Fontanet cobraria uns pagaments que li devia Nicolau de Credensa de les feines que havia fet per a ell (AHPB Francesc Solsona, leg. 2 man. 3, 1537-1538: 26-V-1538). Cal destacar que Nicolau de Credensa treballà també a la seu de Barcelona per les mateixes dates que Jaume Fontanet i que possiblement una major eficàcia comercial possibilità que s'encarregués d'obres de nova realització quan ja Jaume fill només feia reparacions per a aquesta Seu.

13. A partir de 1538, Jaume Fontanet fill escrigué els albarans en nom seu. A Girona (AINAUD, 1987, p. 41) es fa una nova anotació dels acords amb el mestre de vidrieres pel novembre de 1538 i els desacords s'inicien a principis de 1539 i acaben amb el trencament dels contractes pel maig del 1540. A Tarragona (COMPANYS, *op. cit.*, 1992, p. 212-213) falten, entre d'altres (1434-1435), els pagaments de 1538 a 1541; després de 1542 no torna a cobrar per aquestes raons i l'any 1544 viatja a Tarragona per tractar de l'estat de les vidrieres, coincidint amb l'absència (explicada per ell en un compte recollit a l'ACB, Miscel·lània 42, bloc 1) de Jaume Fontanet fill, de la seu de Barcelona.

14. Les anotacions sobre l'església de Sant Sebastià del Pla de Palau de Barcelona i de la casa de la ciutat provenen de documents de l'AHCB i m'han estat proporcionades per Carme Domínguez Rodés. El document de la sepultura és de l'ACB (Sepultures 1, 1560-1579: 5-VI-1577 i Llibre de Sagristia, 1577-1579, f. 38). El de Santa Maria del Pi procedeix de l'AHPB (Pau Mallol, leg. 10, lib. com. 16, 1580-1581: 24-XI-1581) i com molts dels documents fins aquí comentats van ser esmentats per Madurell (1944). El del convent de Santa Caterina prové de l'AHCB Gremis, Gremial Municipal, Caixa N-P i ha estat parcialment transcrit en el 4t volum del CVMA de Catalunya.

seus clients es troben els ajuntaments de Barcelona i Girona, els còsols de mar de la Llotja de Barcelona, la Generalitat de Catalunya, les catedrals de Barcelona, Girona, Vic, Lleida i Tarragona, i un seguit d'esglésies importants dins i fora de Barcelona, ciutat on ells residien.¹⁵

A part d'aquestes institucions, amb bons conjunts documentals, els Fontanet realitzaren també encàrrecs particulars. No podem saber si algun dels palaus ciutadans de l'època disposà de cap obra del taller, però tenim notícies sobre encàrrecs realitzats per clients que pagaven directament als Fontanet les obres que després s'instal·laven en edificis eclesiàstics.¹⁶ Eren els donants qui triaven tradicionalment la temàtica que s'havia de representar en les obres, i molts cops aquesta és explicada en els contractes.

L'única alternativa a la temàtica religiosa que tenim documentada en aquestes dates dins la vitralleria catalana i també dins la del taller dels Fontanet, és la dels escuts que ocupen el centre o un extrem de les vidrieres que són completades amb vidres blancs o bé de colors tènues formant rombes o sanefes.¹⁷ Tal com passava des de segles anteriors, els escuts també apareixen alguns cops en la part baixa de vidrieres religioses com a mostra del pagament realitzat per donants que, de forma puntual, poden aparèixer retratats en les vidrieres per ells pagades.¹⁸

En parlar de la vitralleria religiosa, podríem destacar el gran nombre de vidrieres realitzades en galeries de sants. Són gairebé les úniques conservades del

15. Dins de Barcelona: el monestir de Valldonzella, Sta. Maria del Mar, Sta. Maria de Pedralbes, St. Just i Pastor, Sta. Maria del Pi, Sant Jaume, església del Palau, Nostra Senyora del Carme, Sant Salvador, Nostra Senyora de la Mercè, convent dels Framenors. Fora d'aquesta ciutat: església de Molins de Rei, església d'Arenys de Munt, església major de Cervera, església dels Franciscans de Girona, monestir de St. Quirze (Girona), monestir benedictí de St. Pere de Galligants.

16. És el cas de la vidriera que els Foixà pagaren per a la seu de Barcelona, i que fou instal·lada l'any 1503 i portava l'escut de la família i la creu capitular («per metre la vedriera de mossen Foixa», ACB, Llibre de l'Obra, 1505-1507, f. 45). I cal pensar que també ho és el del vitrall central de l'absis de l'església dels Sants Just i Pastor, possiblement costejat pel canonge Desplà, mentre que el del nord vindria pagat a mitges entre la comunitat de preveres i l'obra (Vegeu AINAUD, *op. cit.*, 1987, p. 27 i 43). La confraria de Sta. Maria dels Àngels de teixidors de lli encarregà a Gil la reparació d'unes vidrieres a l'església de la Mercè de Barcelona l'any 1484 (MADURELL, *op. cit.*, juliol 1944, p. 46).

17. Per posar dos exemples extrems, podem esmentar les vidrieres de la tribuna nord de la seu de Barcelona (1505-1506), comentades més endavant en aquest mateix article, i la de l'altar de la seu de Vic (1550), que tenia el distintiu de l'església (la tiara i les claus de sant Pere) i un llistó de color tot al voltant (GUDIOL, *op. cit.*, núm. 480, 1919).

18. L'any 1555, Jaume Fontanet fill féu per a la capella dels sastres de l'església del Carme de Barcelona una vidriera amb un *Noli me tangere* i 3 escuts, un amb els pals d'Aragó, els altres dos amb les tisores de l'ofici (AHPB Miquel Cellers, Manual de contractes 54, 1555-1556, llig. 11: 22-V-1555).

taller dels Fontanet i una de les tipologies tradicionalment més realitzades en la nostra vitralleria. Es tracta de grans personatges (profetes, sibil·les, evangelistes, apòstols o simplement sants) situats cada un dins d'una fornícula deixada entre un tabernacle i una peanya enganxats entre si amb columnes. Els mainells de pedra de la finestra gòtica ajuden a emmarcar cada figura i es poden situar, com en el vitrall de les sibil·les de Girona, en diferents pisos.¹⁹

De les escenes realitzades pels Fontanet, algunes tenen temàtiques ja tractades amb anterioritat com la de la coronació de la Verge, la de la Verge i Jesús al centre i els quatre evangelistes i doctors al voltant, o la del judici final en les rosasses.²⁰ D'altres, en canvi, són més innovadores en la vitralleria catalana, com les representacions en grans mides d'escenes sobre la vida de la Verge i Crist, de les quals sabem que els Fontanet feren dues amb el *Noli me Tangere*, dues amb la salutació de la Verge i una amb la nativitat.²¹

Escenes d'aquesta mena apareixen en vitralls d'èpoques anteriors, però només ocupen un plafó o poc més, mentre que ara s'amplien a tota la vidriera. Malgrat tot, en molts casos, l'aparença d'aquests vitralls no devia variar gaire de la que tenien els que representaven sants aïllats en llancetes, ja que els personatges que integraven l'escena podien situar-se, igualment, sota dosseret i solament relacionar-se amb el de la llanceta del costat pel gest o la mirada, sense que cap element no travessés els trencallums. Així passava, per exemple, amb les vidrieres de l'església de Sant Jaume de Barcelona.²²

En algun cas els clients incidien també en fets tècnics, ja sigui de forma di-

19. Per posar un exemple d'aquesta mena, a part dels que comentarem en les restes, podem esmentar la vidriera que els cònsols de mar de Barcelona contractaren amb Gil Fontanet (1509) amb la imatge de Sta. Eulàlia per a l'edifici de la Llotja (DURAN, *op. cit.*, vol. 2, 1973, p. 403-404).

20. Per a l'església dels Franciscans de Girona contractà, l'any 1519, Jaume Fontanet pare una rosassa amb la coronació de la Verge, àngels, arcàngels i serafins i sant Francesc als seus peus amb un serafi (AINAUD, *op. cit.*, 1987, p. 22). Per al portal de St. Bernat de la seu de Vic, el 1553, el seu fill en contractà una amb la Verge i Jesucrist al centre i els evangelistes i doctors de l'església al voltant (GUDIOL, *op. cit.*, núm. 486, 1919). Un judici final era la representació d'una rosassa de la seu de Girona acabada l'any 1528 (MARQUÈS, *op. cit.*, 1981, p. 272).

21. Gil féu l'any 1495 un *Noli me tangere* (única escena conservada dels Fontanet) per a la seu de Barcelona, Jaume fill en féu un altre l'any 1555, aquest per a l'església del Carme de Barcelona (nota 18). Gil contractà una salutació (1490) amb el monestir de Valldonzella de Barcelona (MADURELL, *op. cit.*, 1976, p. 72) i Jaume fill una altra per a l'església de St. Jaume de Barcelona (1550) i per a la mateixa església féu també una nativitat (nota 22).

22. Les mostres que Jaume presentà als obrers i que havia de seguir per fer les tres vidrieres contenien: una, la salutació de la Verge Maria i tenia «dos tabernacles dalt i dues figures»; una altra, la nativitat, amb la mateixa estructura, i l'altra, tres apòstols (St. Jaume al centre i als costats St. Pere i St. Pau), i hi havia «son tabernacle sobre quiscuna figura» (AHPB Joan Monjo, Plec d'escriptures soltes, 1550, llig. 28: 17-V-1550).

recta o indirecta.²³ I, de fet, els canvis tècnics i conceptuals que en aquest moment s'iniciaven, semblen un preludi d'aquells greuges que trobem de forma clara a final de segle, quan la baixada de qualitat de les vidrieres fou tan evident que surt reflectida en els documents. Els clients no degueren ser aliens a aquests fets ja que l'engrandiment de la mida dels vidres i l'aplicació de tècniques de pintat del vidre incolor que s'anaven generalitzant havien de resultar més econòmiques que les despeses ocasionades per nombrosos vidres de color.²⁴ Els problemes entre els clients i els mestres de vidrieres foren alguns cops tractats en clàusules específiques dels contractes on els clients demanaven que, un cop acabades les obres, foren revisades per experts que havien de donar fe del bon estat de les reparacions o de les noves vidrieres.²⁵

En alguns contractes s'estipula també la utilització de patrons o mostres concretes.²⁶ Aquests foren obra, en alguns casos, de la mà d'algun pintor de prestigi que els clients o el mateix mestre de vidrieres apreciaven especialment. Fou el cas dels projectes que per a vidrieres de la seu de Barcelona realitzaren Bartolomé Bermejo primer (1495) i més tard Pere Nunyes (1513) i Joan de Burgunya (1513).²⁷ És això important ja que, com veurem més avall, ajudà especialment a donar bones empentes a la introducció de nous elements en la vitralleria dels Fontanet.

A part d'aquestes col·laboracions, els Fontanet formen un taller clarament immers en la vida artística del seu moment, ja que es relacionaren, tant en la feina com en la seva vida particular, amb molts artistes de l'època.²⁸

23. Per veure un element d'incidència directa, podem recordar que en el contracte de la vidriera de les sibil·les de la seu de Girona es diu que els vidres han de ser de gran mida, com a la vidriera del costat (MARQUÈS, *op. cit.*, 1981, p. 272).

24. Vegeu Josep GUDIOL, «El Col·legi de Pintors de Barcelona a l'època del Renaixement», *Revista d'Estudis Universitaris Catalans*, [Barcelona] (1908), p. 209-210 i AINAUD, *op. cit.*, 1952, p. 397.

25. Això es podia donar com a fet obligat, com passa en el contracte de la vidriera del convent del Carme de Barcelona («E mes, entes empero que abans de acabar de pagar dita vidriera aquella age de esser indicada per dues persones elegidores una per quiscuna part en continent sie acabada o quinze dies apres», AHPB Miquel Cellers, Manual de contractes 54, 1555-1556, llig. 11: 22-V-1555), o bé només en cas de desacords, com s'estipula en el de la realització de les vidrieres de l'església de St. Jaume de Barcelona («Ítem es concordat que en cas que ditas vidrieres no's contentasen als dits obres haria de fer indicacio per dos mestres perits en dit offici elegits hun per quiscuna de les parts amigablement et sens salari ningu», AHPB Joan Monjo, Plec d'escriptures soltes, 1550, llig. 28: 17-V-1550).

26. En el contracte per fer les vidrieres de l'església de St. Jaume es diu que aquestes han de ser segons les «trassas y mostrass que se lliurades en poder de dits obrers» (AHPB Joan Monjo, Plec d'escriptures soltes, 1550, llig. 28: 17-V-1550).

27. El cas de la vidriera de les sibil·les de la seu de Girona és diferent ja que, tot i que estem segurs de l'atribució a Joan de Burgunya del patró, aquest fet no queda reflectit en els documents. Vegeu més endavant l'apartat sobre les obres conservades.

28. A part de relacions amb els tres pintors esmentats, que amb Burgunya foren molt més intenses, Madurell (*op. cit.*, juliol 1944, p. 14, 18 i 21 i abril 1994, p. 70-71) recull les relacions laborals

Les confeccions de noves obres eren allò que donava prestigi a un taller, però ells no podien viure només de les noves realitzacions i havien de recórrer a altres feines, com la reparació d'antigues obres, una de les tasques en què més temps ocupà el taller dels Fontanet.

Aquestes reparacions eren realitzades amb criteris funcionals, i s'hi empraven els materials disponibles que no es diferenciaven gaire dels utilitzats segles enrere.²⁹ Es tractava, per tant, de restauracions fetes amb la intenció de recuperar la integritat perduda del vitrall i d'evitar tant el seu deteriorament com les molèsties que podia ocasionar el fet de tenir un forat per on entrava l'aigua o la llum. Un dels fets més interessants fou l'establiment dels acords de neteja i reparació de vidrieres que realitzaren els Fontanet amb diferents esglésies. De fet, són els primers compromisos d'aquesta mena que es produeixen en el món del vitrall a Catalunya i semblen el resultat dels problemes que tenien els capítols amb la conservació de les seves vidrieres, ja nombroses, i de la intenció d'assegurar-ne la conservació i la lluentor dins les esglésies, tot això amb unes despeses constants, però controlades.

Els més antics, i també els més duradors, d'aquests pactes, si més no segons la documentació fins ara coneguda, foren els de la seu de Barcelona. Aquests s'iniciaren l'any 1494 i continuaren semestre a semestre fins al 1551.³⁰ No es conserva un contracte clar, però en les anotacions del Llibre i dels Albarans de l'Obra de l'ACB es detalla en què consisteix la feina i el pagament. Gil cobraria 10 sous per Nadal i 10 per Sant Joan, i dues canonges, una donada pel capítol i l'altra per l'obra, que li proporcionaria també les bastides necessàries per fer la seva feina, que consistia a netejar i reparar les vidrieres setze dies abans de Corpus. Les reparacions de gran mida no quedaven incloses en els acords i eren pagades a part.³¹

i personals amb un seguit d'artistes del moment i també l'activa participació de Jaume Fontanet al gremi de pintors de Barcelona.

29. Es treien mostres per fer els adobs, tal com ho trobem a la seu de Barcelona («trague les mostrars del que se feu ha adobar», ACB, Albarans de l'Obra, 1493-1495 f. 76) i es refeien els escuts («per levar hun pany de la vedriera prop los horguens y fer les armes», ACB, Obra de la Catedral. Documents diversos: Caixa des de 1473-1477, bloc de 1553-1555, «Compte dels hobres de la Ceu», s/d), les figures i els mateixos colors i materials que hi havia abans (al convent de Framenors: «lo adobar de dites vidrieres ço es que en quiscuna de elles posara les colors, testes y altres coses que staven abans»; a Santa Maria del Pi: AHPB Francesc Sunyer, Aprisie 1548-1549, llig. 3: 30-I-1549; «adobaran les dites sis vidrieres y la o, tornant a aquelles alli a ont falta del compte staven abans no's trenca-sen ab los mateixos vidres recuyts que abans tenien axi de colors com altrament», AHPB Pau Mallol, leg. 10 lib. com. 16, 1580-1581: 24-XI-1581).

30. Les anotacions apareixen entre aquestes dates en tots els Llibres i Albarans de l'Obra conservats a l'ACB i, com hem vist, són excel·lents eines per establir alguns dels canvis que es produïren en el taller.

31. ACB, Llibre de l'Obra, 1493-1495, f. 78. Malgrat aquests acords, hi ha algunes feines de neteja que són fetes per altres operaris, com per exemple la realitzada a les vidrieres rodones pel fuster

Un cop Gil desaparegué (1527-1528), Jaume continuà els acords amb la seu de Barcelona amb les mateixes condicions, i igual passà amb la successió dels dos Jaume.³²

L'any 1541 es modificaren els acords. A partir d'aquest moment es pagarien 7 lliures l'any i no es percebrien les canonjes. Els pactes es mantingueren així fins al 1550.³³

A la catedral de Girona els acords entre el capítol i Jaume Fontanet s'iniciaren l'any 1523 i foren renovats el 1538, possiblement pel canvi de pare a fill, com havia passat a Barcelona en igual data. El mateix any, segons expliquen les Actes Capitulars de Girona, es concedí al mestre de vidrieres un lloc per poder guardar els materials que ell utilitzava i s'esmenta el conveni segons el qual el vitraller no estava obligat a reparar els danys causats a les vidrieres, entre altres coses, per llamps i terratrèmols. Sembla, però, que els acords amb aquest darrer mestre Fontanet no duraren gaire ja que l'any següent el capítol designà una comissió per tal de supervisar el compliment dels compromisos i el 1540 els desacords entre el capítol i el mestre de vidrieres feren que se signés un compromís d'arbitratge.³⁴

A Tarragona no foren els Fontanet els primers en arribar a aquesta mena d'acords amb la seu: Francesc Soldevila sembla que ja n'havia establert l'any 1520. Jaume Fontanet substituï l'any 1531 l'anterior mestre de vidrieres de la seu, que era Humbert Lepapa. Amb ell el capítol havia acordat un salari de 10 lliures en dues pagues. Tindria també els privilegis i excepcions de què gaudien els oficials de la catedral en canvi de netejar i reparar les vidrieres d'aquesta. Jaume Fontanet acceptà iguals condicions, però el pagament s'havia de fer en un sol cop, per Nadal.³⁵

L'any 1549 Jaume Fontanet fill contractà la reparació de la rosassa de l'església del monestir dels Framenors de Barcelona i les vidrieres del voltant de

Antoni Carbonell l'any 1497 (ACB, Miscel·lània 42, bloc 1: 10-VI-1497). En relació amb les canonjes, en alguns casos són esmentades com a pollastres, però en altres es parla de la rossa de pa.

32. ACB, Llibre de l'Obra, 1527-1529, f. 55 i Albarans de l'Obra, 1527-1529, f. 40 pel pas de Gil a Jaume, i ACB, Albarans de l'Obra, 1537-39, f. 20 pel pas a Jaume Fontanet fill.

33. Aquest canvi queda consignat a l'ACB, Llibre de l'Obra, 1541-1543, f. 109 i als Albarans de l'Obra, 1541-1543, f. 50-53. A part d'això, Jaume Fontanet presenta un compte de despeses i explica les raons del salari i la rossa (ACB, Obra de la Catedral. Documents diversos [per classificar]: «Comta del mestre de les vadrieres [...] per admetre ho no [...] que no vage vertader»): diu que per netejar les vidrieres solien donar al mestre de vidrieres una canonja rossa i 10 sous per Nadal i 10 per Sant Joan, i diu que «tots los antichs diuen que lo mestre de les vedrieres prenía la canonge rossa y lo salari de Nadal y Sanct Joan». El repàs es feia fins a un pam i havia de tenir-les netes; si es trencava més d'un pam i es volia nou, l'obra l'havia de pagar.

34. Vegeu AINAUD, *op. cit.*, 1987, p. 42.

35. Vegeu COMPANYS, *op. cit.*, 1992, p. 212.

l'església, excepte les de les capelles, i arribà a un nou acord de conservació de vidrieres amb els obrers. A partir del carnetoltes següent (1549), Jaume Fontanet s'encarregaria, per tota la vida, de la conservació de les vidrieres de l'església del monestir com a mínim un cop l'any. No hauria de reparar trencaments produïts per fets fortuïts com vent, llamps, pedregades, terratrèmols o tirs d'artilleria quan aquests fossin més grans d'un pam. Cobraria cada any 3 lliures pel mes de juny.³⁶

Es tractava, així, de pactes que intentaven garantir la conservació d'unes obres i demostraven, per un costat, la capacitat per fer-ho i, per l'altre, la preocupació per les peces. Després dels Fontanet, altres mestres prengueren el mateix tipus d'acord, però molts edificis es quedaren novament sense cap mestre fix.³⁷

Vitralls conservats

Malgrat tot el volum documental que tenim dels Fontanet i cent anys de treballs continuats, les restes que de la seva feina ens han arribat són realment escasses. Les restauracions resulten difícils de destriar d'altres anteriors i posteriors; de la seixantena d'obres documentades de nova execució n'ha desaparegut la major part; dels més de vint edificis que contingueren obres dels Fontanet, només la seu de Barcelona, la de Girona i les esglésies dels Sants Just i Pastor, Sta. Maria del Mar i Sta. Maria de Pedralbes de Barcelona en conserven restes certes, tot i que sovint massa deteriorades, amb el sentit de destrucció de l'original que això té en el món del vitrall.³⁸

Per posar un exemple clar dels fets que comentem, podem centrar-nos en la seu de Barcelona. Per a l'església féu Gil Fontanet un total de tretze vidrieres, i Jaume Fontanet pare, tres; de totes elles, se n'ha conservat només la vidriera del *Noli me tangere*, més o menys completa, la fotografia de la vidriera dels quatre evangelistes, obra destruïda pel bombardeig de 1937, i, possiblement, la

36. Ignorem si els acords es mantingueren, ja que no tenim constància de cap altre pagament (AHPB Francesc Sunyer, *Aprisie 1548-1549*, llig. 3: 30-I-1549).

37. En alguns moments sembla fins i tot que els mestres de vidrieres escassegen el 2-VI-1595 davant el mal estat de les vidrieres. Les actes de la seu de Tarragona fan notar la presència a Valls d'un home que repara vidrieres (CAPDEVILA, *op. cit.*, 1935, p. 74). A la seu de Barcelona, després de Nicolau de Credensa, molts mestres treballaran en les vidrieres, però no en torna a aparèixer cap de forma fixa fins els Saladriga, ja a finals del XVII.

38. Vegeu les pàgines dedicades al resum de les dades conegudes dels Fontanet del present treball.

d'una vidriera de grisalla i escuts de la tribuna nord, avui refeta seguint l'antic model.³⁹

Esperant l'edició dels capítols dels CVMA dedicats a Pedralbes, les restes publicades més interessants se centren en la seu de Girona i en l'església dels Sants Just i Pastor de Barcelona. Són obres relacionables entre si i amb les vidrieres, desaparegudes, que féu Jaume Fontanet per a la seu de Barcelona. Les restes de Sta. Maria del Mar estan massa malmeses per poder-nos donar gaire informació. En canvi, la vidriera del *Noli me tangere* de la seu de Barcelona és el contrapunt que assenyala l'evolució del taller dels Fontanet i que diferencia Gil de Jaume.

No tenim aquí espai per tal d'engegar una anàlisi completa d'aquestes obres, però cal que en destaquem alguns aspectes per tal de veure l'evolució formal del taller en els vint-i-vuit anys que separen l'execució de la més antiga de la de la més moderna d'aquestes vidrieres.⁴⁰

Les més antigues i pitjor conservades són les restes de Santa Maria del Mar que, com dèiem més amunt, poc ens poden mostrar de la forma de fer de Gil Fontanet. Aquest cobrà, a principis de 1495, part del pagament d'una vidriera de la façana de l'esmentada església. De les restes actuals, una vidriera amb els quatre apòstols podria correspondre a l'època. Les cares de tres dels quatre personatges són modernes i queden dubtes amb relació als campers sobre els sants, que si bé antics, no és clar que fossin fets pels Fontanet, que haurien prescindit aquí dels típics dossierats sobre els sants per posar-hi unes llargues sanefes.⁴¹ El terra, que sí sembla original, és fet de mosaics quadrats pintats en diagonal i serà repetit en obres posteriors del mateix taller.

El Dr. Ainaud no s'atreveix, i amb raó, a incloure en el CVMA un altre vitrall de la façana, molt refet, que té representats dos sants. N'assenyala, però, el caire renaixentista de les figures, que podrien ser fruit d'alguna reparació o part d'alguna obra nova dels Fontanet molt refeta posteriorment amb peces procedents d'altres vidrieres.⁴²

39. Tota la documentació que esmento de la seu de Barcelona es troba recollida a la meua tesi doctoral, editada en microfítxes. Vegeu la nota 1.

40. Estudis sobre les obres de Santa Maria del Mar, la seu de Girona i Sants Just i Pastor es troben en els volums publicats del CVMA (Joan AINAUD, Joan VILA-GRAU, Assumpta ESCUDERO, *Els vitralls medievals de l'església de Sta. Maria del Mar a Barcelona*, Barcelona, IEC, CVMA Espanya 6, Catalunya 1, 1985, i nota 1: Ainaud (1987), Companys (1992).

41. AINAUD i VILA-GRAU, *op. cit.*, 1985 (vegeu la nota anterior), p. 20, 26, 191-198.

42. Explica també la presència d'un fons comú amb altres obres de Gil Fontanet. Cal dir, però, que aquest fons el trobem també en obres de diferents èpoques i tallers i que, entre d'altres, és el mateix que hi ha a la vidriera de sant Antoni de la seu de Barcelona (datada el 1405), a moltes de les del deambulatori de la seu de Girona (s. XIV) i que apareix a la taula de vitraller de Girona (s. XIV).

El mateix any, Gil Fontanet realitzà la vidriera per a la capella baptismal de la seu de Barcelona. Els pagaments, d'un total de 35 lliures, començaren el 5 de maig de 1495 i acabaren pel gener de l'any següent. Els pagaments per les bastides i obres que es feren per poder acomodar la finestra al seu lloc es realitzaren pel novembre i desembre del 1495.⁴³

La vidriera, feta seguint el projecte realitzat per Bartolomé Càrdenas o «Bermejo», que cobrà 30 sous per la seva feina, contindria l'escena evangèlica de l'aparició de Crist a la Magdalena després de la resurrecció. És de fet l'única obra conservada dels Fontanet on es representa una escena; la resta tindrà només personatges aïllats.⁴⁴

La vidriera se situaria, a grans trets, dins la tradició flamenca, tal i com és lògic de suposar partint d'un projecte d'un pintor prou conegut dins aquesta tendència. Cal recordar, però, que la vidriera és obra, al cap i a la fi, del mestre de vidrieres, i que el projecte no és altra cosa que la guia que serveix per preparar la composició que després ha d'ampliar-se i completar-se. Tormo i Nieto expliquen les seves apreciacions pel que fa a l'aspecte de les figures, sobretot de les cares.⁴⁵ No són aquestes tant realistes com les que acostumava a fer Bermejo i fugen de l'expressivitat que els és pròpia. Algun tret del tractament de les teles i algun error de dibuix (escorç del braç esquerre del Crist, excessivament baix) s'allunyen de la realització del seu projectista, mentre que un cert detallisme dels objectes i l'intent de jardí del fons podrien parlar-nos de la tendència flamenca, però no de les ambientacions molt més complexes de Bermejo.

Cal destacar l'acció del Ressuscitat que travessa amb la mà dreta el mainell i envaeix, així, lleugerament la llanceta de la Magdalena arrossegant part de la vegetació que l'envolta. Aquest intent d'unificació del vitrall i d'alliberament de les figures és, però, molt tímid, i sembla negar-lo el mateix camper que canvia d'una llanceta a l'altra.⁴⁶

43. ACB, Llibre de l'Obra, 1493-1495, f. 59-61, 1495-1497, f. 55, 58, 79-80; Albarans de l'Obra, 1493-1495, f. 62-64, 1495-1497, f. 20-21, 24-25, 35-36. Es recullen també, en aquestes planes, a part de diverses reparacions, els pagaments per la realització de les nou vidrieres del cimbori per les quals Gil cobrà un total de vuitanta lliures.

44. La vidriera, situada a la façana de la catedral, completava la iconografia de mort i resurrecció de l'entrada de l'església, la mort a la vida anterior per renàixer en la nova vida en el si de l'església, misteri bàsic de les religions messiàniques, que és aquí representat a la capella baptismal amb el *Noli me tangere*. 'No em toquis' o 'deixa'm anar' seria l'evangèlica frase del ressuscitat a Maria Magdalena, que seria l'encarregada de transmetre el missatge de la resurrecció als apòstols (Joan 20, 11-18).

45. Elies TORMO, *Bartolomé Bermejo el más recio de los primitivos españoles*, Madrid, s/c, 1926 i NIETO, *op. cit.*, 1970, p. 25.

46. Fora de les nostres fronteres, és aquest un fet que es generalitza des de mitjan segle XV i va portant a fortes contradiccions entre finestres (arquitectures) i vitralls. A partir d'aquí, del creixement

L'element arquitectònic més significatiu, en parlar d'aquest vitrall, és la pilastra decorada de darrere la santa, que se superposa damunt un arc de mig punt. Els *candelieri* que aquí es representen ens parlen de la introducció d'un llenguatge que s'allunya del flamenquisme per prendre els models italianitzants que van guanyant terreny en les altres arts i que també comencen a ser introduïts en la vitralleria.⁴⁷

La vidriera fou molt restaurada i és possible que part de la seva actual estructura estigui canviada. De fet, el final de l'esmentada pilastra, que en fotografies antigues apareix a la part contrària del vitrall, sembla un tapaforats que res no té a veure amb els *candelieri* que es dibuixen més avall; alguns vidres apareixen reemplomats des de principis de segle, un tros del cap del Crist és nou i els canvis en el camper sobre les figures resulten estranys en el pas de la vegetació als rombes superiors.⁴⁸

L'any 1501 Gil Fontanet realitzà dues vidrieres rodones per a la seu de Barcelona de les quals no ens queden restes. Cinc anys més tard realitzava una o dues vidrieres a la tribuna nord de la mateixa església. Pagades per diferents donants, no queden les anotacions dels contractes a l'ACB, però sí la constància de la seva col·locació i alguna explicació sobre el seu contingut que ens fa pensar que poc es diferenciaven de les refetes dels anys quaranta que hi ha avui. Es tracta de vidrieres gairebé blanques, fetes amb peces de vidre romboïdals amb unes petites sanefes laterals de tènues colors; al centre de cada llanceta hi ha un escut i la creu capitular capça les traceries.⁴⁹ Ens mostren aquestes vidrie-

de les mides dels vidres i de la generalització de grisalles diverses i esmalts s'arribarà sovint a la supressió dels mainells i a un canvi cada cop més important dels vitralls que es van convertint en pintures sobre vidre enlloc de ser mosaics de vidres de colors. A casa nostra pocs exemples dels anys següents podem aportar i cap del taller dels Fontanet, però aquests primers intents els podem trobar també a la vidriera coetània del judici final de Santa Maria del Mar, obra de Severi Desmasues, i fins i tot podríem considerar exemples lleugerament anteriors en algunes obres d'Antoni Llonje.

47. Víctor NIETO (*La vidriera del Renacimiento en España*, Madrid, Instituto Diego Velázquez del CSIC, 1970, p. 25) el considera, així, com l'introduïdor del Renaixement en la vitralleria catalana, en les mateixes dates en què Arnao de Flandes, Joan de Valdivieso o Diego de Santillana, des de Burgos, estenien aquestes formes per Castella.

48. En la documentació de l'ACB es troben notícies referides a diverses restauracions específiques realitzades en aquesta vidriera: ja l'any 1508 Gil Fontanet li reféu la capa de protecció; sembla que Jaume hi intervingué el 1528, Joan Jordà en reemplomà dos panys l'any 1591 i hi va posar una peça nova en un forat; el 1698 la reparà Francesc Saladriga; Josep Noguera hi posà el 1837 3 vidres de color nous, ploms nous i la resolrà; dos anys després posà 4 vidres de color i 4 de blancs, i el 1841, 5 vidres de color nous, i reforçà la vidriera amb betum; Eudald Amigó reposà diferents vidres el 1892, tres anys després posà diferents vidres de color i, el 1899, dos vidres 18-14 naturals, i li féu altres reparacions; fou restaurada novament, sembla que per la casa Oriach, entre 1942 i 1943.

49. «Dissapte sant pagam al dit Fontanet per fer una bastida per obrir la finestra qui es al corredor, sobre la capella de Sant Jeronim, dins la Seu, per metre la vedriera de mossen Foixa, canonge,

res un altre aspecte de les confeccions dels tallers de l'època, una producció més industrial i de ràpida execució que ens recorda que estem davant empresaris del món artístic que treballaven amb un grup d'operaris al taller i que realitzaven feines ben diverses per tal de tirar endavant el seu negoci.⁵⁰

Segueixen cronològicament dues vidrieres més de la seu de Barcelona: la dels quatre Evangelistes i la dels tres Reis i les quatre sibil·les, situades a la tribuna nord, on ja hi havia una primera vidriera, realitzada un segle enrere.⁵¹

La primera d'aquestes vidrieres fou realitzada per Jaume Fontanet, ajudat possiblement per Gil Fontanet, seguint la mostra que pintà Pere Nunyes, a principis de 1513.⁵² És lamentable la desaparició d'aquesta obra pel bombardeig de 1937. A l'arxiu Mas es conserva, no obstant, una fotografia d'arxiu en blanc i negre que pot datar-se entorn de 1930.

Les arquitectures mantenen encara elements gòtics (arc canopial trilobat del dosseret), però n'apareixen també altres de clàssics (columnes corínties, petxines, gallons, balustres). Totes les imatges estan situades al primer pla i no hi ha cap mena de creació d'espai: les figures arranquen d'una peanya que només mostra el frontis i només una part dels dosserets mostren una lleugera profundi-

la qual bastida e enderroch e altres coses venen a carrech de la Obra» (ACB, Llibre de l'Obra, 1505-1507, f. 45 r.). I Gil Fontanet ens explica: «en qual finestra e a fet huna vedriera es quapitulada e ferentada, a la dita vedriera de quayguda XV palms de la punta a hon sera lo senyal de la dita Seu» (ACB, Albarans de l'Obra, 1505-1507, f. 25). Més tard, referint-se a l'altra vidriera del mateix costat, ens diu: «e los dits dos panys son diferenciats ab les lauganges matitzades de color morades e grogues» (ACB, Albarans de l'Obra, 1507-1509, f. 21 r.).

50. Cal no oblidar que el taller dels Fontanet, com molts d'altres abans i després d'ells, realitzarà, a part de les feines de creació de noves vidrieres, reparacions i neteges d'aquestes, teixit de les capes de protecció dels vitralls, petites vidrieres per impedir l'entrada de les inclemències i altres, com la neteja general de la seu de Barcelona que fa Gil Fontanet entre 1515 i 1519 o la reparació d'un canelobre. Jaume Fontanet pare i fill contractaren diferents obres de pintura i intervingueren en d'altres; destaquem entre aquestes el retaule de Molins de Rei i el de Lloret de Mar (vegeu MADURELL, *op. cit.*, juny 1944, p. 35-36, 191-196 i Joaquim GARRIGA, «L'època del Renaixement s. XVI», a *Història de l'art català*, vol. IV, Barcelona, Edicions 62, 1986, p. 218).

51. La vidriera dels quatre doctors, desapareguda possiblement durant la guerra del Francès (les reparacions ens en parlen fins al 1780), fou obra de Nicolau de Maraya de 1408 (ACB, Llibre de l'Obra, 1407-1409, vol. 2, f. 41 r.).

52. Pere Nunyes, als Albarans, parla de «patrón», mentre que l'obrer anota al Llibre de l'Obra «mostra». No queda, per tant, clar, en el text, si es tracta només del projecte o bé del patró a escala. El cobrament total puja a 8 ducats (9 lliures i 12 sous), molt més que allò pagat deu anys enrere, gairebé el doble si tenim present la proporció del cobrament del mestre de vidrieres. Sembla que Gil col·laborà en aquestes feines, ja que cobrà també pel mateix concepte (2 lliures i 8 sous). Jaume Fontanet cobrà 90 lliures en tres pagues i a part del rebut pel ferrer, el mestre de cases i els manobres, li pagaren 13 lliures i 6 diners pels filats de protecció. (ACB, Llibre de l'Obra, 1511-1513, f. 39-41; 1513-1515, f. 52; Albarans de l'Obra, 1511-1513, f. 13, 39-40, 74; 1513-1515, f. 52).

tat. Les figures dels evangelistes, d'expressions serenes i elegants, es troben encaixades cada una en una llanceta, són ampul·lozes i teatrals, ficades dins grans vestits: segueixen clarament les tipologies de Nunyes.⁵³ Poc podem dir de les quatre figures femenines assegudes a les traceries, possiblement sibil·les, molt difícils d'observar. La de l'esquerra sembla tenir el cap massa gran i podria correspondre a una reposició.⁵⁴

El conjunt pot recordar-nos obres foranes de l'època, tot i que en general cal dir que, si bé els dosserets sí segueixen estructures similars a moltes obres europees del moment, els fons darrere dels sants, resoltos amb un mosaic de quadres, són aquí realment pobres.⁵⁵ Ens queda, però, el dubte sobre l'època d'aquesta zona del vitrall, ja que podria formar part, com els plafons inferiors, que tenen el mateix dibuix, d'una refeta de finals del segle passat.⁵⁶

La vidriera dels tres Reis i les quatre sibil·les de la seu de Barcelona no se'ns ha conservat, però ens serveix per constatar que Jaume Fontanet, una vegada més, seguia el projecte d'un pintor per a la realització d'una vidriera. Això és important també per la relació que s'estableix a Barcelona entre aquest mestre de vidrieres i el pintor Joan de Burgunya i que —n'estem segurs— continuà posteriorment a Girona.⁵⁷

El 4 d'abril de 1520, Jaume Fontanet contractà la més gran de les seves obres, la vidriera de les sibil·les de la Seu de Girona. El contracte explica com ha

53. Els quatre evangelistes es belluguen lentament: escriuen, es concentren mentre aixequen una mà o miren l'espectador. Tenen molts elements en comú amb altres imatges de Pere Nunyes i molt especialment amb les figures del retaule de Sant Eloi dels argenters (MNAC) realitzat entre 1526-1529.

54. Com la gran creu capitular de la traseria més alta col·locada l'any 1889 per la Casa Amigó. L'any 1523 Gil Fontanet desmuntà la part baixa d'aquest vitrall i la posà dins una caixa; aquesta part sembla encara tapiada en les fotografies de finals del s. XIX. El taller Saladriga col·locà a la vidriera vidres vells reaprofitats l'any 1689 i vidres nous els anys 1716, 1736 i 1755; Salvador Noguera posà vidres grans nous l'any 1873 i els Amigó ho feren els anys 1874 i 1889.

55. Per posar un exemple, podem esmentar les vidrieres de la capella del Sagrat Cor de Maria o la de la Pietat de la catedral d'Auch, obres d'Arnaud de Moles de 1513. Una bona explicació d'aquestes obres és continguda en l'article d'Eric LAGAËYSSE, «Les vitraux Renaissance de la cathédrale Sainte-Marie d'Auch (Gers), 1507(?) - 1513», a *Les Vitraux de Narbonne. L'essor du vitrail gothique dans le Sud de l'Europe*, Narbona, Ville de Narbonne, 1992, p. 115-122.

56. A partir de 1882 s'emprenué, a la seu de Barcelona, una intensa activitat restauradora i de reconstrucció que, entre altres coses, reféu totes les vidrieres de la tribuna nord de les quals només restava a lloc de dels quatre evangelistes (nota 54).

57. La tercera vidriera del costat de l'orgue petit de la seu de Barcelona fou començada l'any 1513. Jaume Fontanet cobrà 14 lliures per les capes de protecció i 120 lliures en tres pagues per la vidriera que havia de seguir la mostra i el patró fets per Joan de Burgunya, que cobrà 11 lliures per les seves feines. Jaume cobrà 6 lliures més al final de l'obra amb la gratitud de l'obra de la seu (ACB, Llibre de l'Obra, 1513-1515, f. 19, 37-38, 40, 43, 44-54; Albarans de l'Obra, 1513-1515, f. 14, 52, 60-61, 65, 68-69, 75-76, 92, 115-116).

de ser la vidriera i exigeix que sigui d'una qualitat (vidres grossos i bons colors) i d'un aspecte general (tres pisos amb quatre figures a cada un) semblants als de la que hi ha al seu costat, obra d'Antoni Tomàs de 1437. Al pis superior havien d'anar quatre sibil·les, al central, els evangelistes i al més baix, quatre doctors de l'església. Jaume Fontanet cobrà per l'obra un total de 230 lliures. No s'esmenta per a res qui féu el projecte, però els estudis fets pel Dr. Ainaud han deixat clara la relació, aquí també, entre Joan de Burgunya i Jaume Fontanet.⁵⁸

L'obra es converteix en la més renaixentista de les realitzades pels Fontanet. Les figures es disposen, com en el cas anterior, dins el marc estricte de les llancetes, i dosserets i peanyes separen els pisos. Els cossos, sinuosos, són coberts per una rica indumentària. Les mans són d'una elegància que podem dir característica de Jaume Fontanet i els caps, molts dels quals s'han perdut, mostren individualitats. Les architectures dels tabernacles tenen algunes mostres de perspectiva i molts elements decoratius plenament clàssics: capitells dòrics, capitells corintis, arcs de mig punt, petxines, gerres o craters, cúpules. Però hi ha aquí també algunes contradiccions, com la presència d'uns terres fets de mosaics totalment plans que només es diferencien dels vistos a Sta. Maria del Mar per un afegit circular al centre de cada rajola. Els aspectes tècnics, estudiats per Joan Vila-Grau (vegeu Ainaud, CVMA, Girona, p. 231-258), ens parlen d'un excel·lent mestre, agosarat i precís en el tall, escrupolós i creatiu en l'aplicació de la grisalla i el groc de plata que pinten i ombregen els volums.

Entre 1522 i 1523 Jaume Fontanet realitzà les tres vidrieres de l'absis de l'església dels Sants Just i Pastor de Barcelona. La sud fou pagada per l'obra (60 l.) i la nord, una part per l'obra (20 l.) i l'altra per la comunitat de preveres que es trobaven representats a la part baixa del vitrall. La vidriera central, que porta a la zona inferior l'escut Desplà i Oms, fou probablement pagada pel canonge Desplà. D'aquestes obres, avui massa refetes, disposem d'algunes fotografies d'arxiu que ens ajuden a entendre com eren abans dels desperfectes dels anys trenta i quaranta.⁵⁹

58. A part d'altres notícies que relacionen els dos mestres, cal recordar que en el mateix contracte de la vidriera de Girona, Joan de Burgunya (establert temporalment a Girona) és esmentat com fiador de Jaume Fontanet. A part de les estructures generals de les figures, els gestos i les expressions, hi ha tot un seguit de detalls que relacionen aquest vitrall amb el retaule major de St. Feliu de Girona, que Burgunya estava realitzant en aquestes dates. Ainaud (*op. cit.*, 1987, p. 22-24) ens demostra, entre altres fets, que l'estampat del vestit de sant Lluc d'aquest vitrall i el de Ruffinus del retaule són idèntics.

59. Jaume Fontanet cobrà 60 lliures a finals de 1522 per una vidriera per a l'absis de l'església, al costat sud. A principis de l'any següent cobrava 60 lliures més per una segona vidriera. De la tercera, no en tenim cap anotació, però és clar que forma part d'una unitat amb les altres dues. Vegeu AINAUD, *op. cit.*, 1987, p. 27 i 43.

Les figures es troben disposades una a cada llanceta sota dosserets. Al vitrall sud són representats els sants patrons de l'església, al central, sant Jeroni i sant Agustí, i al nord, sant Blai i sant Llorenç. Les proporcions són allargades (8 caps i mig), els gests, elegants, i les figures mostren expressions i actituds pausades. Algunes de les figures segueixen models ja utilitzats pel mateix Jaume Fontanet a Girona, com és el cas del St. Jeroni, gairebé idèntic a un dels doctors del vitrall de les sibil·les (rengle inferior), o de les mans de sant Pastor, iguals a les de sant Marc de Girona. El modelat de la grisalla és aquí també admirable.

Les arquitectures dels dosserets dels dos vitralls laterals són idèntiques entre si. Són essencialment gòtiques, tot i que hi ha diferents arcs de mig punt en els pisos centrals. En canvi, els dosserets de la vidriera central són ben diferents: les arquitectures són renaixentistes i segueixen la mateixa solució que els dosserets de coberta hexagonal del vitrall de les sibil·les de Girona. La diferència més apreciable entre uns i altres és solament l'allargament que sofreixen les proporcions en la vidriera de Barcelona. L'enllaç entre els dosserets i el cap dels sants sí és diferent, però no és l'original, com tampoc no ho són els plafons inferiors dels tres vitralls. Els terres sota els sants, en canvi, es conserven força bé i són iguals als que ja havíem vist a la vidriera de Santa Maria del Mar.

Jaume Fontanet reaprofitava, així, algun dels elements que ja havia assajat anteriorment i barrejava sense cap mena de dubte elements més goticitzants amb d'altres de renaixentistes.

Segons hem anat veient, doncs, haurem de remarcar la figura de Gil Fontanet com la d'un dels veritables avançats en les noves tendències a Catalunya, tant per la introducció d'elements decoratius d'origen italià com pel trencament de l'estricta marc de les llancetes. Estem, però, jutjant un mestre per una única obra, i no sabem si totes les altres seguien la mateixa línia o si, com en el cas de Jaume, les diferències entre les solucions donades en diferents obres ens farien també parlar d'un cert eclecticisme que porta a la hibridació entre elements tradicionals i nous, i que denota sobretot l'absència d'un suport conceptual renaixentista.⁶⁰ La hibridació decorativa de les obres de Jaume Fontanet es complementa amb les influències que hi van tenir Pere Nunyes i Joan de Burgunya en donar diferent aire a les figures que de la seva mà es conserven i en mostrar un mestre que s'acobla ràpidament a la forma de fer d'altri, però que

60. Joaquim GARRIGA dedica precisament la seva tesi doctoral (*Qüestions de perspectiva en la pintura hispànica del segle XVI. Criteris d'anàlisi perspectiva i aplicació al cas de Catalunya*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1992 [Col·lecció de Tesis Doctorals Microfitxades; núm. 1421]) a l'estudi d'aquests fets referents a la pintura catalana de l'època i aporta elements de conjunt i de detall bàsics per entendre la manca, a casa nostra, d'un important conjunt d'obres netament renaixentistes.

manté uns trets característics en les proporcions, la delicadesa dels tractaments i les aplicacions tècniques molt acurades.

Com a conclusió final cal dir que, tal com hem anat veient, els Fontanet clouen el període gòtic amb la introducció de tot un seguit de canvis en la tipologia del vitrall, la temàtica, la decoració, l'actitud de les figures, els nous contractes, però que il·lustren també, en molts aspectes, una clara continuïtat de la tradició medieval amb la qual no trenquen mai totalment.

Resum

Pocs mestres de vidrieres com els Fontanet tenen un volum tan important de documents ni obres conservades clarament datades i atribuïdes, malgrat la desaparició de moltes d'elles. Altres obres queden encara dubtoses i més documents sortiran a la llum, la bona marxa del CVMA ens ho assegura.

Els Fontanet foren la primera nissaga de mestres de vidrieres catalans. Aquesta estigué formada per tres pintors (Gil Fontanet, Jaume Fontanet pare i Jaume Fontanet fill) i per la vídua de l'últim (Elisabet Fontaneta), que seguí amb el taller un cop mort el marit.

Treballaren durant més d'un segle (1472-1581) i en molts edificis per gran part de la geografia catalana. Destaquen les feines realitzades per a les catedrals de Barcelona, Girona, Vic, Lleida i Tarragona.

La temàtica principal de les seves obres és religiosa, però la tipologia de les vidrieres heràldiques pren ja força. Les grans escenes del Nou Testament són realitzades al costat de les tradicionals galeries de sants.

Fan moltes obres noves (en tenim una seixantena de documentades), però poques se'ns han conservat. Realitzen també reparacions de vidrieres i és força interessant l'existència dels primers acords de conservació de vidrieres que es realitzaren a Catalunya.

La seva relació amb la vida artística del moment és clara tant en els documents com en les obres, i la col·laboració amb pintors de la talla de Bartolomé Bermejo, Pere Nunyes i Joan de Burgunya els ajudaren a avançar en la introducció de canvis en les formes de la vitralleria catalana, massa immersa en les estructures tradicionals.

Les restes existents a Santa Maria de Pedralbes (no tractades), Santa Maria del Mar, la seu de Barcelona, la de Girona i l'església dels Sants Just i Pastor mostren uns mestres que introdueixen elements clàssics romans en vidrieres d'estructures tradicionals amb un eclecticisme que és senyal de la manca de conceptes renaixentistes clars, que és característica de l'art català de bona part del segle XVI.

Resum de les dades conegudes de Gil Fontanet:

Fill del sastre d'Ivorra (Segarra) Joan Fontanet i de la seva muller Violant.

Anys	Vidrieres - obres noves	Acords fixos	Reparacions i neteges	Altres fets
1472-78			Seu de Girona. ⁶¹	
1477-78			Seu de Barcelona. Seu de Girona.	
1481-82			Casa de la ciutat, Barcelona. Cervera. ⁶²	
1483-84	– Rosassa amb fons d'estrelles per a l'església de Santa Maria de Cervera.		Capella dels Àngels de l'església de la Mercè de Barcelona.	Es casa amb Antònia Requesens.
1486-87			Seu de Barcelona.	
1489			Sta. M. de Cervera.	
1490	– Vidriera de la salutació de l'Arcàngel per al monestir de Valldonzella, Barcelona. – Vidrieres del costat del cor, del cimbori, de sobre del portal dels Fillols, de la sagristia nova; seu de Lleida.			
1494	– Nou vidrieres per al cimbori de la seu de Barcelona.	Seu de Barcelona.	Seu de Barcelona	
1495	– Vidriera del <i>Noli me tangere</i> per a la capella baptismal de la seu de Barcelona. Segons model de Bartolomé Bermejo. – Vidriera per la façana de l'església de Santa Maria del Mar de Barcelona.		Santa Maria del Mar, Barcelona. Seu de Barcelona	
1496-99			Santa Maria del Mar, Barcelona. Pedralbes, Barcelona. Seu de Barcelona.	Jaume pare
1500-02	– Dues últimes vidrieres rodones de la nau central de la seu de Barcelona.			
1503-04	– Vidriera sobre la capella de la Pietat, Santa Maria del Mar, Barcelona.		Sta. Maria del Mar, Barcelona.	
1505-07	– Vidriera amb escuts per a les finestres sobre la capella dels Sants Geroni i Dionís de la seu de Barcelona.		Seu de Barcelona. Sta. Maria de Pedralbes.	Documents personals.

Anys	Vidrieres - obres noves	Acords fixos	Reparacions i neteges	Altres fets
1508	– Cinc vidrieres per al consistori i tres per a l'arxiu dels oïdors a l'edifici de la Generalitat, Barcelona.		Seu de Barcelona.	
1509	– Contracte per fer una vidriera amb la imatge de Sta. Eulàlia per a la Llotja de Barcelona.		Seu de Barcelona.	Documents personals.
1509-11			Seu de Barcelona.	
1512			Seu de Barcelona. Seu de Lleida.	
1513-15	– Vidriera dels quatre evangelistes, seu de Barcelona. Segons mostra de Pere Nunyes, cartró de Gil Fontanet. Obra en vidre de Jaume Fontanet.		Seu de Barcelona. Sta. Maria de Pedralbes.	Repara un cancelobre de la seu de Barcelona.
1515-24	– Vidrieres dels finestrals del cor, de damunt del portal i del rosetó del cor de l'església del monestir de Santa Maria de Pedralbes, Barcelona.		Seu de Barcelona. Sta. Maria del Mar, Barcelona.	Obres de poca entitat per a la seu de Barcelona i documents personals.
1524			Treu la part baixa de la vidriera dels quatre doctors, seu de Barcelona.	
1525-26		↓	Seu de Barcelona.	
1527	– Acabada la rosassa del judici final de la seu de Girona.	Seu Barcelona.	Seu de Barcelona.	

Jaume
fill

61. Els documents de la seu de Girona de 1472 i 1478 parlen de Gili Joan, no de Gil Fontanet (CVMA Girona, p. 40). Cal tenir present, però, que en alguns dels documents de la seu de Barcelona se l'anomena Gili Joan Fontanet (ACB, Llibre de l'obra, 1485-1487, f. 103 v.).

62. Dada aportada per Esther Balasch en el present col·loqui.

Resum de les dades conegudes de Jaume Fontanet, pare:
 Procedent d'Ivorra (Segarra), diòcesi d'Urgell.

Anys	Vidrieres - obres noves	Acords fixos	Reparacions i neteges	Altres fets
1497			Seu de Lleida.	
1498				Savari Desmasues li perdona ofenses.
1498- 1508				Treballa de pintor.
1509	– Vidrieres de sant Salvador i de la sala capitular la Seu de Lleida. Hi intervé també el pintor Pau fill.			Deutes amb Gil Fontanet.
1513-15	– Vidriera dels quatre evangelistes de la seu de Barcelona. Mostra de Pere Nunyes, cartró de Gil Fontanet, obra en vidre de Jaume Fontanet. – Vidriera dels tres Reis i les quatre sibil·les, seu de Barcelona. Mostra en paper de Joan de Burgunya.		Casa de la ciutat de Barcelona.	Documents personals. Daura i pinta.
1517			Seu de Barcelona.	
1519	– Dues vidrieres rodones per a la capella de Sant Miquel de la seu de Girona. – Treballa a la casa de la ciutat de Girona. – Contracte de la rosassa amb la coronació de la Verge i sant Francesc, per a l'església dels Franciscans, Girona.			
1520	- Vidriera de les sibil·les de la seu de Girona. ⁶³			Diversos documents el relacionen amb Joan de Burgunya.
1521	– Contracte de la rosassa per al monestir benedictí de Sant Pere de Galligants.		Seu de Barcelona.	Diferents documents.

Anys	Vidrieres - obres noves	Acords fixos	Reparacions i neteges	Altres fets
1522-24	- Vidrieres de l'absis de l'església dels Sants Just i Pastor de Barcelona.	Seu de Girona.		Pinta i daura. Documents personals.
1526		Seu de Tarragona.		
1528-29	- Confecció d'una petita vidriera per a la capella de les Fonts de la seu de Barcelona.	Seu de Barcelona.	Vidriera sobre les Fonts. Seu de Barcelona.	Barcelona. Gremi de freners.
1531	- Dues vidrieres blanques per al racional de la casa de la ciutat de Barcelona. - Tres vidrieres per a l'església parroquial de Sant Miquel de Molins de Rei.			Contracte pel retaule de Molins de Rei.
1532-33			Casa de la ciutat de Barcelona. Seu de Barcelona. Seu de Tarragona.	Diferents documents.
1535			Casa de la ciutat de Barcelona. Seu de Barcelona.	
1536-38		? ? ? B. T. G.	Seu de Tarragona.	Diferents documents personals.
1550				El seu fill Jaume ven part de l'heretat d'Ivorra.

Gil
↑
Jaume fill
↓

63. Diversos documents posteriors a 1550 diuen que Jaume Fontanet (fill) és casat amb Elisabet. En el contracte del vitrall de les sibilles de la seu de Girona s'esmenta també una Elisabet casada amb Jaume Fontanet: es tracta del fill, o també la muller del pare es deia Elisabet?

Resum de les dades conegudes de Jaume Fontanet, fill, i de la vídua Fontaneta.

Anys	Vidrieres - obres noves	Acords fixos	Reparacions i neteges	Altres feites	
1528-38		Seu Barcelona. ↓		Seu de Barcelona: escriu els albarans del seu pare.	Gil ↑
1538-39		Seu de Girona. ↓	Seu de Barcelona v. orig.	Diferents feines i documents.	
1539-40		Desacords seu Girona.	Seu de Barcelona.		
1541-43	- Vidrieres per a l'església de Santa Maria del Pi de Barcelona. - Vidrieres per a dues capelles de l'església d'Arenys de Munt.	Canvi de condicions a la seu de Barcelona.	Seu de Barcelona. Casa de la ciutat, Barcelona.	Daurats	
1544			Arenys de Munt. Seu de Barcelona. Viatge a Tarragona per tractar dels adobs de la seu.		
1545-48			Seu de Barcelona.	Retaule de Lloret de Mar i altres documents.	Jaume pare ↑
1549		Convent Flamenors Barcelona.	Convent dels Flamenors, Barcelona. Seu de Barcelona.	Pintura de rodelles.	
1550	- Vidriera per a la finestra de l'altar major de la seu de Vic.		Seu de Barcelona	Documents personals. Diferents feines.	
1551		Seu B. CF?	Seu de Barcelona.	Pintura.	
1552	- Vidrieres amb la salutació de la Verge, la nativitat i apòstols per a l'església de Sant Jaumè de Barcelona. - Pagament de les vidrieres per a l'església anomenada del Palau, de Barcelona - Vidriera per a la sagristia de la seu de Vic.		Seu de Barcelona.	Es casa la seva filla Elisabet. Altres documents personals.	

Anys	Vidrieres - obres noves	Acords fixos	Reparacions i neteges	Altres fets	
1553	– Encarrec de la rosassa del portal de Sant Bernat de la seu de Vic.		Seu de Barcelona.		
1555	– Vidriera amb un <i>Noli me Tangere</i> per a la capella dels Sastres de l'església del Carme de Barcelona.			Retaule de Lloret.	
1556-57			Sta. Maria del Mar, Barcelona. Seu de Barcelona.		
1558	– Vidriera de la capella de Sant Benet del monestir de Sant Quirze, Girona.		Seu de Barcelona.		
1559	– Es posa a lloc la vidriera de darrere de l'altar major de la seu de Vic.			Documents personals.	
1561	– Encàrrec d'una vidriera per a la casa de la ciutat de Barcelona.				
1562-66			Casa de la ciutat de Barcelona.	Diferents documents.	
1575	– Vidrieres de l'església de Sant Sebastià de Barcelona. ⁶⁴			Arrendament d'una botiga.	
1577				Rep sepultura.	
1581			Santa Maria del Pi, Barcelona: Elisabet Fontaneta, vídua, i Pau Forcada, criat seu, porten el taller.	La casa de la ciutat de Barcelona nomena el pintor que el substitueix.	†
1583	– Vidriera amb l'assumpció, la definició de Nostra Senyora i 3 sants per a l'església de Santa Caterina de Barcelona.				
1587				Mort de la vídua Fontaneta, la seva filla Elisabet acaba els seus encàrrecs.	†

64. Notícia inèdita donada per Carmen Domínguez Rodés, procedent d'un document de l'ABC.